
Les dones al PEN Català entre 1922 i 1992

NEUS REAL

ORCID:0000-0001-9049-4726

Universitat Autònoma de Barcelona

neus.real@uab.cat

Rebut: 30-6-2022. Acceptat: 17-8-2023.

Resum: Entre 1922 i 1992, les dones són una minoria i participen de manera subsidiària al PEN Català. La presència i la vinculació que hi tenen, tanmateix, resulten significatives i, en alguns casos, remarcables. Aquest article ofereix una aproximació a la història de les dones dins de l'entitat des dels seus orígens fins a la creació del Comitè d'Escriptores, que n'és el veritable punt d'inflexió des de la perspectiva de gènere.

Paraules clau: història cultural, PEN Català, dones, escriptores catalanes, 1922-1992.

Women in Catalan PEN between 1922 and 1992

Abstract: Between 1922 and 1992, women are a minority and have a subsidiary participation in Catalan PEN. Their presence and bonding, however, are significant and, in some cases, outstanding. This article offers an approach to the history of women within the organization from its origins to the creation of the Women Writers Committee, which marks a true turning point from a gender perspective.

Keywords: cultural history, Catalan PEN, women, Catalan women writers, 1922-1992.

1. Introducció

Tot i haver estat fundat el 1921 per una escriptora amb la voluntat explícita de crear un centre «on es poguessin reunir escriptors de tots dos sexes, ja que aleshores no existia cap club que ho permetés»; tot i tenir «May Sinclair, Radclyffe Hall, Rebecca West i Violet Hunt com a primeres sòcies», i tot i que, per al seu funcionament, «les dones eren i han continuat sent fonamentals»,¹ durant els primers cent anys de vida el PEN Club Internacional no marca realment la diferència en termes de gènere.² En les primeres dècades d'existència, tampoc no la marca el PEN Català, fundat l'abril de 1922 i abans anomenat Pen Club Català i Centre Català del PEN. No és fins als anys noranta del segle xx i les primeres dècades del xxi quan n'augmenten exponencialment tant el nombre d'associades com el seu protagonisme en tots els àmbits d'acció. En aquest

1. C. TORNER; J. MARTENS (ed.), *PEN Internacional. Una història il·lustrada*, Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2021, p. 19.

2. M. DOHERTY, *PEN International and its Republic of Letters, 1921-1970*, Columbia University, 2011, <<https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8KW5PDT>> [Consultat el 6-4-2021].

segon sentit, és clau la creació del Comitè d'Escriptores (1992-2010), que recupera la tradició literària d'autora, potencia les dones de lletres del moment, promou les relacions entre elles –per tal d'estimular-ne projectes conjunts, defensar-ne els drets i denunciar-ne la discriminació– i aconsegueix modificar la visió de «la literatura escrita per dones». ³ A partir de 2001, d'altra banda, les autores ocupen els dos càrrecs principals de la direcció de l'entitat (la presidència i la secretaria general) i se situen a primera fila dels seus diversos comitès i activitats. Això darrer encara els confereix més pes a la Junta Directiva, on entre 2001 i 2013 esdevenen majoria, tota una fita en l'esfera de les associacions culturals. ⁴ Dins del PEN Català, aquesta majoria és un fet especialment rellevant si es té en compte que fins al 2021 el màxim històric del nombre de sòcies equival tan sols a un 36 % (184 dones d'un total de 511 associats). ⁵

Malgrat que des de la perspectiva de gènere el punt d'inflexió no es produeix, globalment, fins a la creació del Comitè d'Escriptores, entre 1922 i 1992 la història femenina del PEN Català té interès per la progressió que fa evident, per les figures que l'integren i pels aspectes generals que tot plegat permet dilucidar. ⁶ Aquest article es proposa establir qui són les autores que s'hi vinculen en aquests primers setanta anys, quin compromís hi assumeixen i com s'expliquen aquell vincle i aquest compromís. L'argumentació se sustenta en les dades extretes de quatre fonts documentals: 1) el Fons Centre Català del PEN Club (1998), conservat a la Biblioteca Nacional de Catalunya (val a dir que molt incomplet i precari); 2) els materials de l'arxiu actual del PEN Català que són consultables perquè no contravenen la llei de protecció de dades (igualment incomplets, però que aporten informació poc o gens coneguda fins ara, per exemple pel que fa a les xifres de sòcies); 3) el lloc web de l'entitat, i 4) respecte dels anys 1920 i 1930, els buidatges d'una seixantena de diaris, setmanaris i revistes. ⁷ La informació obtinguda d'aquestes fonts s'ha contrastat amb la bibliografia de referència sobre el PEN Català i també sobre les escriptores que hi adquireixen més relleu, a fi de construir un relat diacrònic de conjunt que resulti mínimament coherent malgrat el caràcter espars, limitat i sovint parcial de les dades a l'abast, que ha calgut ordenar, complementar quan ha estat possible i interpretar en el seu context. Una consideració quantitativa i qualitativa d'aquestes dades ha semblat la millor opció per articular el

3. V. GALLARD, «En el tema de la dona hem anat enrere», *El Punt Avui*, 9-4-2017, <<http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/1115368-en-el-tema-de-la-dona-hem-anat-enrere.html>> [Consultat el 30-5-2021]. Vegeu sobretot M. M. MARÇAL, «Notícia del Comitè d'Escriptores», *Butlletí del Centre Català del PEN*, 2a. època, núm. 6, juliol 1994, s. p.

4. A. ROCA, «10 dones influents en el món de l'associacionisme cultural», *Xarxanet*, 5-3-2021, <<https://xarxanet.org/cultural/noticies/10-dones-influents-en-el-mon-de-lassociacionisme-cultural>> [Consultat el 2-6-2021].

5. Dades proporcionades el 3 de juny de 2021 per Aida Chavarria, coordinadora i responsable de comunicació del PEN Català en el període de recerca de l'article (a qui agraeixo el tracte i les atencions).

6. Uso *femenil/femenina* com a sinònim de 'relatiu a les dones' per evitar la repetició del substantiu.

7. Vegeu N. REAL MERCADAL, *Dona i literatura en els anys trenta: la narrativa de les escriptores catalanes fins a la guerra civil*, Departament de Filologia Catalana, UAB, 2003, p. xxx-xxxii.

relat del cas, de manera que, per un costat, es desglossa el nombre d'associades del PEN Català al llarg del temps (amb els percentatges que suposen) per mostrar-ne la proporció i la progressió, mentre per l'altre costat, i sobretot, es posa el focus en les escriptores que tenen un paper més destacat dins de l'entitat, s'explica qui són i se situa sumàriament el seu compromís en el marc històric i cultural pertinent.⁸ L'objectiu és oferir un estudi inicial de la història de les dones al PEN Català entre 1922 i 1992 que, si bé convindria ampliar, aprofundir i matisar en futures investigacions (i no només des del punt de vista cronològic), contribueix a omplir el buit bibliogràfic que ha afectat aquesta història fins fa ben poc, en especial pel que fa als períodes més allunyats de l'actualitat.⁹

2. Els primers anys (1922-1939)

Entre els 22 associats que el PEN Català té el 1923, solament hi ha una dona: Clementina Arderiu, que hi representa un minso 4,5 %. L'autora se suma de bon començament a un projecte emprès des dels cercles intel·lectuals on es mou i que té en el seu marit un dels artífexs. Per això, el 1924 s'integra al primer Comitè Executiu de l'associació (al costat de F. Matheu, J. Bofill i Mates, R. Surinyach Senties, J. M. de Sagarra, M. Esteve, J. M. Guasch, J. Pellicena, J. Horta, J. Estelrich i T. Garcés) i el 1925 presideix l'homenatge a Charles Vildrac (en aquest cas, amb C. Soldevila i M. Morera i Galícia).¹⁰

El Comitè d'Honor del primer PEN Català inclou, a més, Caterina Albert (que en forma part amb A. Gual, J. Pin i Soler, C. Soldevila, N. Oller, J. M. López-Picó, P. Fabra, J. Carner, C. Riba, J. Puig i Ferreter i S. Rusiñol). L'escriptora de L'Escala fa un dels tres discursos del sopar organitzat l'abril de 1924, on Arderiu figura a la presidència amb Guimerà, Morera i Galícia, Bofill i Mates i Oller. L'esdeveniment, doncs, situa les dones en un primer pla, cosa que contrasta amb la realitat de centres

8. Cap de les fonts consultades no conté les llistes oficials d'associats, de manera que, si no s'indica el contrari, el nombre d'afiliacions s'infereixen, per als anys 1930, de la premsa, i, per a les dècades posteriors, dels materials del Fons Centre Català del PEN Club.

9. Vegeu J. S. CID, *El Centre Català del PEN. 70 anys d'història*, Ajuntament de Barcelona. Regidoria d'Edicions i Publicacions - Centre Català del PEN, 1992; J. SAFONT PLUMED, *PEN Català. Un exemple de diplomàcia cultural*, Barcelona: PEN Català, 2018; S. ŠKRABEC; J. SUBIRANA, «Els primers cent anys del PEN Català», *Serra d'Or*, núm. 748, abril 2022, p. 13-19; N. REAL, «Una altra història del PEN Català», *Serra d'Or*, núm. 748, abril 2022, p. 20-24, i l'apartat *Història* del web del PEN Català (<<https://www.pencatala.cat/historia>>). Un ajut a la investigació de la Institució de les Lletres Catalanes (2022) m'ha permès fer el treball «Les dones i el PEN Català (1922-2022)», divulgatiu i ara per ara inèdit.

10. Vegeu «El "Pen Club" de Catalunya», *La Veu de Catalunya*, 8-4-1924, p. 5, i J. SAFONT PLUMED, «The International Relations of the Catalan PEN Until 1936: Guests, Congressors and Visitors», dins D. ROIG-SANZ; J. SUBIRANA (ed.), *Cultural Organizations, Networks and Mediators in Contemporary Ibero-America*, Londres: Routledge, 2020, p. 220. Arderiu no assisteix a la celebració oficial del naixement del PEN Català perquè és a Alemanya amb Riba.

com l'Ateneu Barcelonès.¹¹ No es tracta, és clar, de dones qualssevol. Arderiu pertany a un grup cultural de pes i s'ha convertit en un referent en el camp de la poesia femenina i de la lírica en general. Albert és reconeguda com la degana de les lletres del país dins l'àmbit de la literatura d'autora, consta entre les principals plomes de la narrativa contemporània i, ja liquidat el Noucentisme, s'està tornant a situar al capdavant de l'actualitat; per això en el seu parlament es mostra satisfeta tant per la internacionalització de la literatura catalana com per la unitat en la diversitat que representa el PEN, que, des d'aquest punt de vista, constitueix un exponent diàfan del canvi de paradigma que es produeix en el sistema cultural, caracteritzat per la pluralitat de posicions i estètiques, per l'obertura a una modernitat en què les dones estan destinades a tenir un paper central, per la recuperació de les relacions entre escriptors i públic lector i per la comprensió de la literatura «com un més dels pilars de la construcció de la societat contemporània».¹² Per això l'autora de L'Escala, tan gelosa de la seva independència literària i tan curosa amb els seus vincles públics, va consentir associar-hi el seu nom.

El protagonisme femení formalitzat en Arderiu i Albert tan sols dos anys després de la creació del PEN Català respon a la importància de les dues escriptores i al seu compromís cultural, alhora que subratlla l'existència d'una tradició de literatura d'autora en uns instants en què interessa potenciar-la. El reconeixement del seu lloc en el sistema literari contemporani i les estratègies per fer-la visible assenyalen la consciència de l'entitat sobre el paper de les dones en la cultura del nou segle i el seu desig de contribuir a impulsar-lo, en plena consonància amb la dinàmica del moment a Catalunya. Ben interessant des d'aquesta perspectiva resulta el contrast del PEN Català amb el PEN de Madrid, que els anys 1920 no admet sòcies.¹³ Després que es tingui notícia d'aquesta exclusió, en el congrés d'Oslo de 1928 el PEN Internacional aprova la resolució «that women shall be considered eligible for membership of

11. Vegeu P. de TORRES, «La discreta presència de les dones a l'Ateneu», *L'Arxiu de la Paraula*, Ateneu Barcelonès, 30-9-2013, <<http://arxiudigital.ateneubcn.cat/items/show/1101>> [Consultat el 23-3-2021]. Un cas a part és el Conferentia Club, amb 251 associades sobre 563 membres (un 45%) i un 18% de sòcies protectores, fet que s'explica per la naturalesa, els fins, les activitats, els destinataris i les dimensions de l'associació presidida per Isabel Llorach (G. GAVAGNIN, «Barcelona on the International Map of Modernity. The Conferentia Club's Role in the Interwar Period», dins ROIG-SANZ; SUBIRANA (ed.), *Cultural Organizations*, p. 144-172).

12. J. MARRUGAT, «Marià Manent, poeta invisible en els debats polítics i literaris de l'Europa dels anys 30», dins R. PANYELLA (ed.), *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*, Lleida: Punctum-GELCC, 2007, p. 308. Per a la resta de qüestions, J. CASTELLANOS, «Mercat del llibre i cultura nacional (1882-1925)», *Els Marges*, núm. 56, octubre 1996, p. 5-38; J. CASTELLANOS, «Literatura catalana i compromís social en els anys trenta», *Els Marges*, núm. 69, gener 2002, p. 7-23; J. CASTELLANOS, *Escriure amb el ritme de la sang. La represa de la novel·la catalana (1925-1929)*, Barcelona: IEC, 2005; N. REAL MERCADAL, *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*, Barcelona: PAM, 2006, i N. REAL, «La diversificació de la vida cultural i literària (1922-1939)», dins J. CASTELLANOS; J. MARRUGAT (dir.), *Literatura contemporània (III). Del 1922 al 1959*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Barcino - Ajuntament de Barcelona, 2021, p. 17-44.

13. AZORÍN, «El P.E.N. Club español», dins V. ZUMÁRRAGA (ed.), *Cien artículos de Azorín en La Prensa*, Alacant: Universidad, 2012, p. 292.

P.E.N.»;¹⁴ estranyament, a l'acta de la reunió del Comitè Executiu del 30 de maig on es decideix presentar-la s'atribueix el fet als catalans:

Spain: A letter has been received from the Catalanian Centre stating that the P.E.N. in Barcelona was active and had arranged for an exhibition of Catalanian Works.

Madrid: As it has come to our notice that women were not admitted in the Barcelona Centre it was agreed that Mrs. Dawson Scott should move a Resolution on this subject at the Oslo congress.¹⁵

La confusió pot venir donada per la dificultat de distingir els dos centres per part d'uns autors (John Galsworthy, Gustav Hellstrom, Leo Koenig, Sarah Gertrude Milling, Horace Shipp, Baron von Stutterheim, Mrs. Dawson Scott i Hermon Ould) que encara coneixen poc la realitat catalana. O potser es tracta d'un lapsus de transcripció o d'un problema de redacció; en aquest darrer cas, la nota podria implicar que Barcelona informa Londres de la posició de Madrid per desmarcar-se'n clarament. Sigui com sigui, ni Riba ni Millàs-Raurell són presents a la reunió per aclarir que el PEN Català inclou les dones des de 1922 i que, en realitat, voldria poder-hi comptar molt més, com el 1925 delata una carta de Millàs-Raurell a la secretària del PEN anglès: «We have very few women as members of our Club and they assist rarely at our dinners. In Catalunya it is not plenty case the women devoted to literary matters».¹⁶

Per més categoria que tinguin Arderiu i Albert, en efecte, dues autores són ben poc. El públic del sopar de 1924 i les adhesions a l'acte ratifiquen el caràcter encara reduït de l'accés femení als espais culturals i literaris en què se situa el PEN. Entre els 40 assistents, hi ha dues dones, un petit 5 % que, encara, remet més a relacions personals que a interessos professionals: es tracta d'Adriana Aldavert Sabater, filla del polític i periodista Pere Aldavert (d'una família molt pròxima a Guimerà), i de Teresa Bartomeu i Granell, esquiadora de renom casada amb el doctor Francesc Carreras Verdager.¹⁷ Entre les 67 firmes d'adhesió hi ha únicament la reputada narradora i femi-

14. Resolució i dades extretes de la documentació dels arxius del PEN Internacional de Londres que m'ha facilitat Carles Torner (a qui n'agraeixo la còpia digital i les pistes inicials sobre el fet).

15. El PEN Espanyol no envia representants als congressos i es dissol el 1925; per a la seva història entre 1922-1925 i 1935-1936, B. ADRIAENSEN; A. C. VIRO, «De korstondigelotgevallen van de PEN-clubs tijdens het interbellum in Spanje», *Nederlandse Letterkunde*, vol. 16, núm. 3, 2011, p. 257-275; L.-A. LAGET, «The Spanish Center of the International PEN Through Its First *Sumiller*: From a Project of International Solidarity to an Expression of the Tensions of the Literary Society of Madrid (1922-1924)», dins ROIG-SANZ; SUBIRANA (ed.), *Cultural Organizations*, p. 200-212, i M. A. IGLESIAS, «El segundo P.E.N. Club madrileño, una sociedad de intelectuales de derechas en la crisis de los años treinta», *RILCE*, vol. 19, núm. 1, 2003, p. 87-108.

16. Citat a SAFONT PLUMED, «The International Relations of the Catalan PEN Until 1936», p. 220, on s'observa que, en una visita de 1926, «it should be noted that one of few women honoured with a dinner was the Italian writer Maria Luisa Fuimi, invited to give a lecture at the Casa dels Italians».

17. «El sopar de Sant Jordi del PEN Club», *La Publicitat*, 26-4-1924, p. 4; C. DURAN TORT, «Els inicis d'una amistat perdurable. Primeres cartes de Pere Aldavert a Àngel Guimerà», *Llengua & Literatura*, núm. 7, 1996, p. 331-344, i A. PUJOL DEL POZO, «Teresa Bartomeu i Granell», *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 2020, <<https://www.centrelectura.cat/revistadigital/teresa-bartomeu-i-granell/>> [Consultat el 8-4-2021]. Aquesta és

nista Carme Karr i la poeta Mercè Vila i Raventós, autora de dos reculls, distingida en alguns certàmens i col·laboradora de *Feminal*, *La Revista* i *El Dia* de Terrassa. Per bé que suposen només un 3 % del total d'adhesions, Karr i Vila són escriptores i han estat presidenta i secretària de la Secció Femenina de l'entitat pancatalanista Nostra Parla (1916-1924), activa fins al 1918 i que, precisament, ha tingut Caterina Albert de Presidenta Honorària i Clementina Arderiu de vocal.¹⁸ El conjunt, doncs, no resulta gratuït. Alhora, el fet que solament Arderiu i Albert se situïn a primera línia del PEN, juntament amb el minso 3,74 % a què equivalen les quatre dones assistents i adherides a l'acte de 1924 dins de la nòmina global de 107 personalitats presents o subscrites, evidencia les limitacions d'un fenomen rellevant, que comença a augmentar a partir dels anys 1930 (quan s'accelera la voluntat de modernitat i comencen a donar resultats el canvi de paradigma literari, l'impuls cultural contra la dictadura de Primo de Rivera i les accions desplegades des de principis de segle per millorar la situació del col·lectiu femení), però que no arriba a consolidar-se perquè el resultat de la guerra n'interromp brutalment l'evolució.

El desig de contrarestar ni que sigui formalment aquesta migradesa rau a la base de l'èmfasi en la presència de les dones dels articles que comenten l'activitat del PEN Català. El 1928, per exemple, se subratlla el caràcter congregacional de l'àpat que l'associació celebra mitjançant la referència al fet que vells i joves escriptors de tendències diverses s'hi reuneixen, ara, «presidits per la gentilesa de Clementina Arderiu i Anna Maria de Saavedra».¹⁹ Saavedra constitueix una incorporació destacada perquè comparteix òrbita cultural amb Arderiu, però ja prové de la nova fornada d'autores que sorgeix a la preguerra, s'ha fet un lloc com a poeta mitjançant la *Revista de Poesia* i s'ha convertit en una llatínista pionera amb la seva versió de *Les Heroïdes* (1927) per a la Fundació Bernat Metge.²⁰ Pels cercles en què es mou i per l'activitat que desplega, seria estrany no trobar-la vinculada al PEN tan sols un any després de l'èxit de la traducció.

Quan el 1935 se celebra a Barcelona el 13è Congrés del PEN Internacional, en què per part dels catalans hi ha 55 «membres, encapçalats per un Comitè Directiu que presidia Pompeu Fabra i que formaven Rafael Benet, Joan Estelrich, Josep Maria López-Picó, Lluís Nicolau d'Olwer, Josep Pous i Pagès, Carles Riba i Carles Soldevila, amb Josep Millàs-Raurell de secretari»,²¹ les dones encara hi tenen una presència i una

la tònica general; en el sopar ofert pel PEN Català a G. K. Chesterton el 1926, només consta que hi assisteixi la «senyora Cunyat», esposa del «senyor Cunyat», probablement el pintor valencià Enrique Cuñat Garibo («El Pen Club a Chesterton», *La Veu de Catalunya*, 7-5-1926).

18. I. GRAÑA I ZAPATA, *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*, Barcelona: PAM, 1995.

19. T. G. [Tomàs Garcés], «P.E.N. Club», *La Publicitat*, 3-6-1928.

20. M. FRANQUESA, «Col·laboradores de la Fundació Bernat Metge: Anna Maria de Saavedra i Adela Maria Trepà, traductores d'Ovidi», *Els Marges*, núm. 102, hivern 2014, p. 21-39, i DDAA, *Aquella gràcia. Jornada d'homenatge a Anna Maria de Saavedra*, Vilafranca del Penedès: Ajuntament - Andana, 2017.

21. SAFONT PLUMED, *PEN Català*, p. 38.

participació reduïdes però, un cop més, simultàniament simptomàtiques. Al marge que Concepció Badia d'Agustí hi protagonitza el concert acompanyada de Robert Gerhard i Pau Casals, tres escriptors assisteixen als actes: Arderiu, Saavedra i Maria Teresa Vernet. Vernet, una altra autora de la nova lleva literària, pertany als mateixos cercles poètics que Arderiu i Saavedra, ha assolit un prestigi definit en l'àmbit de la lírica i, esdevinguda la primera novel·lista catalana de preguerra, acaba d'inaugurar la nòmina d'autores guanyadores del Premi Crexells amb *Les algues roges*. Al marge del possible interès declarat del PEN, el fet que Vernet s'hi associï és una faceta lògica del compromís cultural i social de l'autora, que actua en entitats diverses.²²

Arderiu, ja fora de la directiva, participa en el congrés de 1935 en qualitat de delegada amb Riba i Nicolau d'Olwer, i no és la primera vegada que exerceix aquesta funció.²³ El juny de 1937, torna a fer-ho a la trobada de París, al costat de Riba, Millàs-Raurell, Carles Soldevila i Joaquim Xirau. El 1938, una altra escriptora va en nom del PEN Català a una trobada internacional; per primera vegada, en paritat de gènere: Mercè Rodoreda assisteix al congrés de Praga del juny amb Francesc Trabal. Tots dos formen part del Comitè Executiu del PEN Català que, presidit per Fabra i instal·lat a la seu de la Institució de les Lletres Catalanes (ILC), componen també Riba, Josep Pous i Pagès, C. A. Jordana, Lluís Montanyà i Armand Obiols. No sorprèn que Rodoreda sigui la segona dona que pertany a la direcció del PEN Català i que el representa al món. Peça clau de la represa de la novel·la catalana i artífex de la fita que el procés general de la recuperació novel·lística assoleix fins al 1939 amb *Aloma* (segon llibre d'autora a la llista del Premi Crexells), el seu ferm compromís fa que s'integri en el nucli de l'Agrupació d'Escriptors Catalans, fonamental en l'organització cultural i literària durant la Guerra Civil.²⁴

A Praga, Rodoreda i Trabal llegeixen la salutació que prepara Riba, «un dels literats més il·lustres de Catalunya»,²⁵ posteriorment reproduïda a la premsa i radiada a la gaset setmanal de la ILC. La ILC i el PEN comparteixen uns espais, una posició i unes intencions que n'expliquen la intersecció de membres i accions. A banda de Rodoreda i Trabal, apleguen Arderiu, Fabra, Riba, Pous i Pagès, Jordana, Montanyà i Obiols, alguns dels quals, com Rodoreda, fan «d'“anella” [...] entre diverses entitats i publi-

22. N. REAL MERCADAL, *Les novel·listes dels anys trenta: obra narrativa i recepció crítica*, Barcelona: PAM, 2006. Indicatiu de l'interès de la cultura catalana per les personalitats femenines, i de l'atenció que se'ls dedica, és el fet que entre els textos periodístics sobre l'esdeveniment de 1935 ressalti L. MELÉNDEZ, «Entorn del XIII Congrés Internacional de PEN Clubs. Sophia Wadia, de l'Índia, els seus ideals i la influència de Gandhi a Orient», *La Humanitat*, 26-5-1935.

23. L'any anterior, Riba, Millàs-Raurell i Marià Manent van al congrés d'Edimburg acompanyats de les seves esposes, com molts delegats; no obstant això, el paper d'Arderiu, membre de ple dret del PEN Català, havia de ser diferent al d'una estricta acompanyant.

24. N. REAL MERCADAL, *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra*, Barcelona: PAM, 2005, i M. CAMPILLO, *Escriptors catalans i compromís antifeixista*, Barcelona: PAM, 1994.

25. «El congrés dels “PEN Clubs” a Praga», *Meridià*, núm. 27, 15-7-1938, p. 3.

cacions».²⁶ Així s'explica que el novembre de 1938 la ILC aprofiti el viatge de Riba a Londres, on assisteix a la trobada del Comitè Executiu Internacional de la Federació de PEN Clubs, per fer gestions a la Gran Bretanya. Arderiu viatja amb ell, i junts fan «d'ambaixadors intel·lectuals i propagandistes de la causa republicana i de la causa catalana».²⁷ La primera persona del plural que Riba empra per referir-se a la tasca que duen a terme, distingida de la seva individualitat —«no *crec* que sigui excessiu de dir que no és ineficax la *nostra* acció», escriu en una carta a Joan Vinyoli—,²⁸ i la categoria literària d'Arderiu (que presideix el jurat del Premi Folguera de 1937, per exemple), indiquen que la parella opera en proporció, en unes condicions tan sols diferenciades per la dimensió pública de cadascun i pels seus rols respectius en un o altre context.

Al final de la guerra, d'acord amb la llista que Obiols tramet en una carta del febrer de 1939 per demanar ajut a l'organització Internacional, el PEN Català té oficialment 46 socis, dels quals quatre són autors (un 8,7 %).²⁹ Per bé que la xifra resulta misèrrima, cal fixar-se que de 1923 ençà la seva presència s'ha quadruplicat (ha passat d'una a quatre escriptores), mentre que el total absolut d'associats ha fet poc més que doblar-se. Ara en són sòcies oficials Arderiu, Rodoreda, Vernet i Anna Murià, una altra de les noves novel·listes que, responsable de l'entrada al Club Femení i d'Esports de Vernet, col·labora a la revista *Companya* com ella i Rodoreda i, igual com aquesta darrera, treballa al Secretariat de la ILC.³⁰ El vincle de Murià amb dues escriptores i alguns autors associats al PEN, amb qui actua en diversos fronts amb un sòlid compromís cultural, sembla induir-la a entrar-hi.³¹ Sigui com sigui, en marxar a l'exili Murià i Rodoreda s'instal·len al castell de Roissy-en-Brie gràcies al fet de formar-ne part.

3. La postguerra i el primer postfranquisme (1939-1979)

Entre la imposició del franquisme i els anys seixanta, a la clandestinitat o a l'exili, i en el context de l'agressiva repressió d'un règim dictatorial que aplica una política de gènere extremament masculista en un món que tot just havia començat a mudar de pell en aquest àmbit, les dones difícilment poden gaudir de pes al PEN Català. Però Clementina Arderiu mai no el deixa (per això és a la trobada que el centre organitza a Montpeller

26. CAMPILLO, *Escriptors catalans*, p. 73.

27. SAFONT PLUMED, *PEN Català*, p. 53.

28. Citat a SAFONT PLUMED, *PEN Català*, p. 54; les cursives són meves.

29. J. SUBIRANA, «Organitzacions literàries i mediació: el cas del PEN Català», dins G. GAVAGNIN; V. MARTÍNEZ-GIL (ed.), *Entre literatures. Hegemonies i perifèries en els processos de mediació literària*, Lleida: Punctum, 2011, p. 71-73.

30. CAMPILLO, *Escriptors catalans*, i N. REAL MERCADAL, *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*, Barcelona: PAM, 1998.

31. Se'n conserva un carnet de sòcia al Fons Centre Català del PEN Club —FCCPC d'ara en endavant— (Capsa 1, Carpeta 4), però sense cap indicatiu de data d'afiliació. Saavedra no surt a la llista perquè devia desvincular-se de l'entitat a causa del conflicte armat, durant el qual desapareix de la vida pública.

el 1955), i al seu nom se suma el de Rosa Leveroni, poeta, prosista i traductora que, formada a l'Escola de Bibliotecàries, participa de ple en la resistència cultural.³²

A partir del moment que el PEN Català es reorganitza a Catalunya, i al compàs dels canvis polítics, socials i culturals que es produeixen al país, hi ha indicis d'una certa progressió. El desembre de 1965, quan es constitueix el Comitè Permanent de l'entitat, hi ha dues dones entre 24 membres: Arderiu i Leveroni. Quan el juliol de 1968 se'n renova el Consell Executiu, una tercera escriptora hi assumeix el càrrec de vocal. Es tracta de Maria Aurèlia Capmany, erigida en referent del feminisme català gràcies a l'èxit de *La dona a Catalunya* (1966), al pròleg de la traducció d'*El segon sexe* (1968) i als nombrosos projectes que segueixen.³³ Malgrat la dictadura, la qüestió de la dona se situa en el primer pla de la reflexió, el debat i l'acció, i la personalitat vistent de Capmany té una trajectòria que explica que el 1979 es converteixi en la primera dona a presidir el PEN Català.

Abans, entre 1964 i aquesta fita, Arderiu esdevé membre honorària, Rodoreda exerceix de delegada a Suïssa (com fan Batista i Roca a Anglaterra, Carner a Bèlgica o Riera Llorca a Mèxic) i Leveroni participa en el Festival Popular de Poesia Catalana que el PEN organitza amb altres associacions l'abril de 1970 al Gran Price de Barcelona.³⁴ Altres autors s'incorporen paulatinament a l'entitat, com Concepció G. Maluquer, poeta i novel·lista que es dona a conèixer sobretot a la dècada de 1960 i participa en la tertúlia del Cafè Tèrminus,³⁵ d'on sorgeix el nucli reimpulsor del PEN Català, o Montserrat Roig i Maria Antònia Oliver, dues de les narradores més actives de l'anomenada generació literària dels setanta.³⁶ En la mítica assemblea del febrer de 1973, en

32. N. BARENYS, «Pròleg», dins *Epistolari Rosa Leveroni - Josep Palau i Fabre 1940-1975*, Barcelona: PAM, 1998, p. 9-18, i L. COTONER, «Rosa Leveroni», *Lletra. La literatura catalana a Internet*, <<https://lletra.uoc.edu/ca/autora/rosa-leveroni/detall>> [Consultat el 13-4-2021]. En un pla més anecdòtic, *Solitud* és entre les obres que inclouen els acords de traducció PEN-UNESCO d'aquells anys.

33. A. PONS, *Maria Aurèlia Capmany (1918-1991). L'època d'una dona*, Barcelona: Meteora - Ajuntament de Barcelona, 2018, p. 265-293.

34. Ho fa al costat de S. Espriu, A. Bartra, J. Teixidor, J. Vinyoli, J. Palau i Fabre, G. Ferrater, Pere Quart, J. Colomines, J. Sarsanedas, J. M. Llompart, J. Vidal Alcover, J. Horta Amorós i F. Vallverdú. Dins de la carpeta *Organització. Franquisme* (FCCPC, Capsa 1, Carpeta 4), situada cap al final i darrere d'altres documents dels anys 1965, 1966 i 1970, hi ha una llista de socis sense datar on apareixen només Capmany (vocal de la junta), Arderiu, Leveroni i Rodoreda. En un altre document que tampoc no du data, entre els acords d'una reunió s'anota que Capmany assumeix el càrrec de secretària, i Colomines, el de secretari adjunt en la nova executiva, però finalment tot recau en ell.

35. A. BERTRANA, *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*, Girona: Diputació, 2013. Vegeu també l'àlbum *Concepció G. Maluquer*, Barcelona: Centre Català del PEN Club, 2002, i «De la terra i del vent. Reivindicació de l'obra de Concepció G. Maluquer: perspectiva i projecció», *Urc. Monografies literàries de Ponent*, núm. 19, novembre 2004.

36. Per a Roig i Oliver i les autores catalanes dels anys setanta als noranta (inclosa Capmany), vegeu *21 escriptores per al segle XXI*, Barcelona: ECSA - Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2004, p. 20-23 i 191-401; L. JULIÀ, «Dones i escriptures: construcció del discurs i legitimació en la literatura catalana actual», *Literatures*, 2a època, núm. 6, 2008, p. 9-27, i N. REAL, «Les narradores catalanes del segle XX: una narrativa per a un nou segle», dins *Escriptores. De Caterina Albert als nostres dies*, Barcelona: Fundació Carulla, 2005, p. 69-81. Sobre Roig i Oliver, B. GARCIA, *Amb uns altres ulls. La biografia de Montserrat Roig*, Barcelona: Roca, 2016, i C. CORTÉS; D. ESCANDELL, *Retrats. Maria Antònia Oliver*, Barcelona: AELC, 2006.

què elles tres són les úniques dones entre 40 participants, Roig i Oliver entren al nou Consell Directiu.³⁷ El febrer següent hi obtenen tant dues de les cinc places del Secretariat Permanent en qualitat de vocals com un dels quatre llocs de la Comissió de Relacions (Roig) i un dels cinc de la Comissió d'Iniciatives (Oliver), en aquest cas al costat de Capmany. Roig participa amb passió en les discussions del Consell, incideix en les decisions i s'encarrega de gestions diverses (la possible fundació d'una empresa de representació literària que s'ocupi de la projecció internacional de la literatura catalana i permeti al PEN disposar d'una seu pública –un projecte finalment avortat–, l'escatiment de la situació d'escriptors als quals es planteja oferir borses d'ajut o la notificació a Paco Candel que ha estat acceptat excepcionalment com a soci).³⁸ Oliver organitza activitats a Barcelona (per exemple, una conferència al Col·legi d'Aparelladors, dins del cicle *La literatura catalana vista pels qui la fan*, la primavera de 1973), i juntament amb Capmany, com a delegada del PEN Català als col·loquis que el Centre Occità celebra a l'abril a Montpeller, fa una exposició sobre la repressió dels autors catalans i estudia les possibilitats d'una relació literària estable entre Occitània i Catalunya. Oliver i Capmany també elaboren, amb Robert Saladrigas, Josep M. Benet i Víctor Móra, un programa d'actuacions per presentar-lo al Consell.

La poeta Marta Pessarrodona, una de les veus destacades de la lírica catalana que sorgeixen entre finals dels anys seixanta i principis dels setanta, s'afegeix, ja amb tres llibres a l'esquena, a la nòmina de sòcies el curs 1974-1975.³⁹ Ella, Oliver, Roig i Maluquer són les quatre escriptores que el 1976 consten a la llista de 51 associats que el PEN Català envia al Centre Internacional del PEN Club.⁴⁰ Havien de ser més, perquè el desembre de 1976 assisteixen a l'Assemblea General Extraordinària Leveroni, Oliver, Pessarrodona i, també, Rosa Maria Arquimbau, una narradora de preguerra que en els anys setanta torna a l'àgora novel·lística amb *La pau és un interval* i *Quaranta anys perduts*.⁴¹ Leveroni hi informa que no li estan cobrant les quotes, cosa que n'explicaria l'absència a la llista, i potser Arderiu no hi surt perquè mor aquell any, però no hi ha claus de l'exclusió de Rodoreda, Murià, Capmany i Arquimbau. Atès que hi ha un 14,8 % de dones entre els 27 assistents a l'assemblea de desembre, resulta clar que la seva presència augmenta a poc a poc. Pessarrodona, a més, s'incorpora

37. Tisner recordava que totes dues van treballar molt amb vista a l'assemblea (al costat de Guillem-Jordi Graells, Jaume Fuster, Jordi Carbonell i molts altres) i, segons ell, les autores assistents hi van «rebre la comanda de fer l'escrutini i anunciar el resultat del recompte» (A. ARTIS-GENER, *Viure i veure* / 4, Barcelona: Pòrtic, 1996, p. 100-101 i 113); a l'acta, tanmateix, es consigna que van fer l'escrutini Maria Antònia Oliver, Vicenç Riera Llorca i Albert Jané (FCCPC, Capsa 1, Carpeta 5).

38. Roig, abans, ja acompanya Tisner en una visita a Ramon Aramon i Serra i l'ajuda a aconseguir la informació per engegar la represa dins del país (ARTIS-GENER, *Viure i veure*, p. 93-94). La implicació de l'autora en el procés és evident en el fet que, el gener de 1973, envia a Joan Fuster les bases revisades de l'entitat perquè avalui si hi ha res a dir des del País Valencià (GARCIA, *Amb uns altres ulls*, p. 230-231).

39. V. PANYELLA, «Les poetes del segle XX», dins *Esriptores. De Caterina Albert als nostres dies*, p. 55-67, i I. GRAÑA; M. NADAL (ed.), *Sobre Marta Pessarrodona*, Barcelona: Comanegra, 2021.

40. FCCPC, Capsa 1, Carpeta 5 (d'on s'extreuen totes les dades següents).

41. J. GUILLAMON, *L'enigma Arquimbau*, Barcelona: Comanegra, 2015.

al comandament de l'entitat en el marc de la renovació general del Consell Directiu que, després de la dimissió en ple de l'anterior, es produeix en aquells moments. Responsable de la Secretaria d'Iniciatives, la seva feina consisteix a redactar comunicats de premsa, adreçar sol·licituds a les autoritats, fer alguna conferència, escriure cartes, ocupar-se de tasques administratives (com fer els carnets de socis o encarregar material amb l'encapçalament del PEN Català) i confeccionar-ne el nou butlletí. El novembre de 1977 esdevé Secretària de Relacions. Uns mesos després, signa els nous estatuts de l'entitat; ho fa el maig de 1978, quan també assisteix al Congrés Internacional que el PEN Internacional organitza a Estocolm en qualitat de delegada; hi va amb Josep Palau i Fabre, a qui sol acompanyar en aquestes ocasions i a qui s'enfronta per la polèmica proposta del PEN Espanyol sobre les llengües oficials de la pròxima trobada mundial, el Congrés de Barcelona de l'octubre.

Diverses dones de lletres més apareixen vinculades al PEN Català en aquesta època: la traductora, novel·lista i folklorista Maria-Dolors Cortey; la bibliotecària i narradora Maria Carme Ribé; la bibliotecària i investigadora Teresa Rovira; l'escriptora vilafranquina Ramona Via; la poeta i novel·lista Núria Albó, i la narradora Carme Riera.⁴² Cortey participa en l'assemblea de novembre de 1977 i Ribé, Rovira, Via, Albó i Riera assisteixen a una de les reunions de l'entitat d'aquesta època, en què amb Maria Antònia Oliver sumen sis sòcies sobre un total de 47 assistents (un 12,7 %).⁴³ El protagonisme de les dones catalanes en el congrés de 1978, però, recau en Marta Pessarrodona, Maria Antònia Oliver i Maria Aurèlia Capmany.⁴⁴ Capmany és l'única ponent, amb una síntesi de la història literària catalana on inclou Rodoreda, Roig, Oliver, Pessarrodona i Antònia Vicens.⁴⁵ Oliver, del Comitè de Sessions Literàries del congrés, participa de ple en l'organització. Pessarrodona també hi intervé, i exerceix de representant oficial del PEN Català en la trobada, al costat de Palau i Fabre i Tísner. L'esdeveniment, d'altra banda, té un parell de dones en llocs tàctics: Roser Domingo, secretària administrativa, és la responsable de les inscripcions, les reserves d'hotel, etc.; Núria Doladé, traductora, hi esdevé «la mestressa de la traducció simultània».⁴⁶

42. J. CORNELLÀ, «Maria-Dolors Cortey, cronista de postguerra», *Revista de Girona*, núm. 223, març-abril 2004, p. 85-89; J. CASTELLANOS, «Carme Ribé, 'in memoriam'», *Avui*, 19-I-1991; A. ESTIVILL RIUS, «Record de Teresa Rovira Comas en el centenari del seu naixement», *Revista de Catalunya*, núm. 304, octubre-desembre 2018, p. 107-117; J. SOLÉ I BORDES, «Ramona Via. Senzillesa, civisme i escriptura», *Serra d'Or*, núm. 393, setembre 1992, p. 28; «Monogràfic: Núria Albó, un balanç», *Serra d'Or*, núm. 610, octubre 2010, p. 37-46, i R. BUCKLEY, *Una biografia literària de Carme Riera*, Barcelona: Edicions 62, 2018.

43. Així consta en un document sense datar situat entre papers de 1977 i 1978 (FCCPC, Capsa 1, Carpeta 5); com que Albó intercanvia diverses cartes amb Tísner la primavera de 1977 per associar-se al PEN, i Riera escriu a Pessarrodona el 4 de maig per reclamar-li el carnet (FCCPC, Capsa 3, Carpeta 2), aquesta altra reunió devia celebrar-se amb posterioritat.

44. Roig es retira de la primera línia d'acció perquè no està d'acord amb com es fan les coses, com explica a Tísner per carta el desembre de 1976 (FCCPC, Capsa 3, Carpeta 2). Per als seus dubtes generals sobre el PEN, vegeu GARCIA, *Amb uns altres ulls*.

45. «La situació de la nostra cultura», *Avui*, 14-10-78, p. 8; l'altre ponent és Jordi Carbonell.

46. ARTÍS-GENER, *Viure i veure*, p. 250. En el pla dels continguts, David Rosenthal llegeix un conte de Rodó-

Oficialment, ara el PEN Català té nou associades entre 99 membres: Leveroni, Capmany, Maluquer, Roig, Oliver, Pessarrodona, Cortey, Albó i l'estudiosa i crítica d'art Maria Lluïsa Borràs.⁴⁷ Les dades indiquen que n'hi havia d'altres, tanmateix.⁴⁸ Caldria afegir-hi almenys l'autora de literatura infantil i pedagoga Maria Àngels Ollé, la historiadora Maria Teresa Ferrer Mallol i la teòrica de la literatura Dolors Oller.⁴⁹ I potser també sumar-hi l'escriptora Antònia Vicens.⁵⁰ Una considerable varietat d'autores, així, s'afegeix progressivament a l'entitat. Resulta força més rellevant, però, que el maig de 1979 n'arribi una a la presidència. No sorprèn que es tracti de Capmany, «pionera en gairebé tot el que feia» i, durant molt de temps, «fotografiada com l'única dona en els ambients literaris».⁵¹ De llavors ençà, en els documents oficials on es remarca la importància del PEN Català i es destaquen les personalitats que l'han presidit, l'autora apareix al costat de Fabra, Riba, Carner, Foix, Oliver i Palau i Fabre. En un pla central ja indefinit, Capmany passa a la història del PEN per encetar un canvi de tendència de gènere que no pren cos definitiu fins al cap de dues dècades, però que té, ara, una llavor essencial.

reda (a més de poemes de Vicent Andrés Estellés), i Maria del Mar Bonet actua amb Ovidi Montllor i Quico Pi de la Serra en qualitat de representant de la Nova Cançó.

47. V. COMBALIA, «Maria Lluïsa Borràs, en el record. La tancada a Montserrat i La Fundació Miró», *L'Avenç*, núm. 402, juny 2014, p. 36-41.

48. Dedueixo les xifres oficials de la llista que Roser Domingo adjunta en una carta de l'agost de 1978 al PEN Internacional (FCCPC, Capsa 3, Carpeta 2). La documentació evidencia un cert desori en el control dels associats (alguns, com s'ha anotat a propòsit de Leveroni, es queixen que no els cobren les quotes, que no consten en algun acte malgrat haver-hi anat o que no els ha arribat el carnet). L'aparent contradicció amb el fet que Marta Pessarrodona anoti amb llapis «Tramès el carnet número 199» en una carta d'Arthur Bladé i Desumvila del febrer de 1977 (FCCPC, Capsa 3, Carpeta 2) es podria explicar per una numeració continuada dels carnets des de 1922 o per la distància entre els socis en actiu i els de caràcter estrictament nominal, d'una banda, i entre els que satisfan les quotes i els que no, de l'altra (Aida Chavarria confirmava que la llista de socis de 2021 conté numeracions diferents). A la mateixa carpeta hi ha una carta del maig de 1977 on Joaquim Carbó proporciona algunes adreces que l'entitat demana a través del butlletí (entre les quals hi ha la d'Ollé) i una carta de Ferrer Mallol a Palau i Fabre de l'octubre de 1977 on comenta les seves gestions per captar Joana Raspall i Eva Serra. Dolors Oller s'afilia al PEN amb M. Roig (J. MARRUGAT; E. XARGAY, *Conversa amb Dolors Oller*, <<https://www.youtube.com/watch?v=22LI0gGPBw>> [Consultat el 4-4-2021]).

49. «Mor la pedagoga i escriptora Maria Àngels Ollé als 82 anys», *Catalunya Diari*, 1-9-2019, <<https://catalunyadiari.com/actualitat/mo-pedagoga-escriptora-angels-olle-82-anys>> [Consultat el 9-8-2023]; R. SALICRÚ; C. VELA, «Maria Teresa Ferrer Mallol (1940-2017)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 47/1, gener-juny 2017, p. 361-395, <<https://digital.csic.es/bitstream/10261/158855/1/Salicru-2017-Mar%e3%a-da%20Teresa%20Ferrer%20i%20Mallol.pdf>> [Consultat el 9-8-2023], i J. TODÓ, «Dolors Oller: virtuts de la paraula», *Veus baixes*, núm. 2, febrer 2014, p. 127-142.

50. La presència de la mallorquina en el repàs literari de Capmany al congrés, que inclou només escriptores associades al PEN, indicaria que també en formava part, i segurament és l'autora que, amb una signatura il·legible, escriu a Tisner el febrer de 1977, des de Palma, tot qualificant-se de *fan seva*, per enviar-li alguns textos i fer-li saber que ha pagat la quota i ha demanat el carnet (FCCPC, Capsa 3, Carpeta 2). Per a la figura i la trajectòria de l'escriptora, S. PORTELL, «Antònia Vicens, la nina que es va perdre», *Revista de Catalunya*, núm. 319, juliol-setembre 2022, p. 95-104.

51. I. GRAÑA, «Maria Aurèlia Capmany, la dona en construcció», dins PONS, *Maria Aurèlia Capmany (1918-1991)*, p. 14 i 15.

4. Les llavors d'un canvi definitiu (1979-1992)

La primera presidenta del PEN Català és una figura de consens que encapçala la resolució d'una crisi que ve de lluny. La directiva comandada per Capmany no només dona sortida als dilatats problemes interns del PEN, sinó que el recondueix en el nou context polític i cultural. El mandat, de fet, «correspon a una etapa de transició cap a una gradual institucionalització i un enfortiment de l'entitat», al pas «del quasi no-res del voluntarisme de la resistència a la creació d'una mínima infraestructura que» estableix «les bases per al funcionament d'un PEN renovat i nou».⁵² Se n'assenten els pilars i se n'encarrila el futur mitjançant la continuïtat de la presència internacional, el creixement a l'interior, l'estabilitat formal i la defensa dels drets lingüístics.⁵³ El lideratge de Capmany és fonamental, sobretot en la consecució del finançament institucional i de la seu física pròpia per incrementar, ordenar i fer visible la feina de l'entitat, que obté la primera subvenció el gener de 1983 i inaugura local a l'Ateneu Barcelonès al març.

Entre les primeres accions de Capmany hi ha l'intent de visitar Albert Boadella a la Model (on el director d'Els Joglars és empresonat després de tornar d'un exili temporal causat pel consell de guerra que li suposa *La Torna*). Aquesta iniciativa s'emmarca en un intens desplegament en pro de la llibertat de creació i d'expressió, de la dignitat de l'escriptor i de la intercomunicació cultural, dins del qual el PEN també surt en defensa de Víctor Mora o Montserrat Roig.⁵⁴ Pel que fa a la dinàmica de reforç de la projecció internacional de la literatura catalana, es prepara una antologia de narrativa en neerlandès que inclou textos de la mateixa Capmany i de Rodoreda, alhora que s'impulsa la traducció búlgara de *La plaça del Diamant*.⁵⁵

Capmany encapçala una junta, però, on no hi ha cap altra escriptora. Encara que algunes segueixen contribuint visiblement al PEN Català (Pessarrodona el representa a l'Assemblea de Delegats i a la reunió del Comitè de Traduccions que tenen lloc a Londres el novembre de 1979, per exemple), la presidenta n'esdevé la punta de llança femenina. En bona part pel seu càrrec, que, entre altres coses, implica assistir als congressos internacionals i proposar oficialment Salvador Espriu al Premi Nobel de Literatura. D'aquí que sigui una de les persones entrevistades a propòsit del guardó

52. A. BROCH, «Maria Aurèlia Capmany presidenta del Centre Català del PEN», dins DDAA, *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)*, Barcelona: Ajuntament, 1992, p. 49.

53. C. ARENAS, «Maria Aurèlia Capmany o com traspassar el límit de la quotidianitat», dins *Àlbum Maria Aurèlia Capmany. L'aire d'un temps*, Barcelona: PEN Català [2018], p. 2-3.

54. «El PEN Català denuncia el cas de Montserrat Roig», *Avui*, 6-7-1979, p. 9.

55. «PEN català. Projecció internacional de la nostra literatura», *Avui*, 5-12-1979, p. 7. L'antologia incorpora una majoria d'autors, entre els quals hi ha S. Espriu, P. Calders, J. Carbó, J. Peruchó, J. Sarsanedas, T. Moix, B. Porcel i J. Albanell. Respecte de les accions més destacades de l'etapa de Capmany com a presidenta, també es pot esmentar la denúncia de la detenció de les germanes Eva i Blanca Serra i Puig. Pel que fa a l'impuls de les traduccions d'obres de Rodoreda, un dels títols que el 1984 el PEN proposa traslladar a cinc llengües similars al català en termes culturals (sense èxit) és *Mirall trencat*.

de l'Acadèmia Sueca,⁵⁶ o que viatgi a Iugoslàvia el 1980 i a França el 1981 i que es trobi a Dinamarca quan es produeix l'assalt de Tejero a les corts espanyoles. Aquell any, l'autora clou un article sobre la trobada francesa felicitant-se d'un futur que segueix pilotant dos anys més:

La junta del PEN que jo presideixo acaba aquest any la seva funció rectora, i tindrem la satisfacció d'elegir una nova junta del PEN, sota els auspicis de la conselleria de Cultura de la Generalitat. Hem rebut ja una ajuda modesta, però eficaç, perquè les nostres bosses particulars no anessin a la deriva. Amb el convenciment que en el futur el PEN català representarà dignament al concert internacional la nostra cultura, farem acte de presència a Xipre a principis de novembre i podrem convidar a junta general a un local propi que ens determinarà la conselleria. Com tantes altres activitats catalanes, el PEN passa de la clandestinitat a la semi-clandestinitat i d'aquí a una situació legalitzada per obrir un camí de relacions internacionals, que tanta falta ens fa en la nostra vida activa.⁵⁷

Capmany presideix el PEN Català fins que inicia la seva carrera política a l'Ajuntament de Barcelona el març de 1983. El desembre de 1984 n'esdevé sòcia d'honor, però no deixa de treballar pels objectius de l'entitat, al servei de la qual posa els recursos municipals. El novembre de 1985 participa en la sessió sobre Italo Calvino del II Col·loqui sobre Literatura Estrangera en català al costat de Joaquim Valls i Rossend Arqués (on Pessarrodona comparteix palestra amb Joan Triadú i la traductora Marta Pera en la sessió sobre Henry James al desembre). El novembre del 1989 es troba a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona amb Tísner, Joan Colomines, Víctor Mora, Xavier Renau i l'actriu Carme Sansa en l'acte dedicat als autors empresonats arreu del món. Quan s'aprova la celebració del 57è Congrés Internacional del PEN Club a Barcelona, forma part de la comissió organitzadora, ofereix el suport del Servei de Publicacions del consistori barceloní i contribueix a elaborar el programa, presentat a Madeira la primavera de 1990. El desembre del mateix any, a Lleida, intervé en el col·loqui *Rellegir Pedroló*; única dona ponent, hi fa una impactant «Semblança personal i literària» de l'autor que obté un ressò mediàtic considerable.⁵⁸ En el marc del col·loqui, Capmany també és l'única dona a qui es pregunta, com a escriptora i al

56. L. GONZÁLEZ; R. M. PIÑOL; A. PONS, «Les opinions dels intel·lectuals. El Nobel català, bella utopia», *Avui*, 11-1-1980, p. 9. És l'única dona entrevistada al costat de Joan i Josep M. Ainaud de Lasarte, Antoni M. Badia i Margarit, Max Cahner, Josep M. Castellet, Antoni Comas, Josep Faulí, Albert Manent, Joaquim Molas, Joan Triadú i Manuel Vázquez Montalbán.

57. M. A. CAPMANY, Presidenta del Centre Català del PEN, «La ploma i l'espasa», *Avui*, 6-10-1981, p. 32.

58. «A Pedroló l'amor no esdevé sinó que esclata», *Diari de Lleida*, 18-12-1990; A. LÓPEZ, «Escriptores y críticos revisan en Lleida la obra de Pedroló», *El Observador*, 18-12-1990; J. DE L., «Capmany: "Pedroló escribió y dijo siempre lo que quería"», *Segre*, 18-12-1990, p. 50, i «La mujer, la gran ausente en la obra de Pedroló», *Segre*, 19-12-1990.

costat de Miquel M. Gibert (professor de llengua i literatura), Joaquim Carbó i Jaume Vidal Alcover (escriptors) i Xavier García (estudiant), sobre l'interès literari de Pedroló.⁵⁹ Més anecdòticament, el fet que a la Vila Olímpica de Barcelona existeixi la plaça Tirant lo Blanc té els seus orígens en la carta que el PEN i l'AELC trameten a la regidora el maig anterior.

Entre la fi de la presidència de Capmany i el congrés de 1992, sota la batuta d'una Junta Directiva que, comandada per Jordi Sarsanedas, no compta d'entrada amb cap escriptora, altres autors ja nascudes als anys cinquanta comencen a prendre relleu dins del PEN Català. El 1990 algunes en responen l'enquesta sobre la funció filològica de l'IEC adreçada a 82 persones; entre elles, a més de Capmany, Pessarrodona, Roig, Oliver i Dolors Oller, hi ha les poetes Maria-Mercè Marçal i Vinyet Panyella.⁶⁰ Noves incorporacions femenines a l'entitat són, així mateix, narradores com Margarida Aritzeta o Pilar Rahola.⁶¹

Rahola assumeix el càrrec de vocal a la Junta Directiva el març de 1985. Entre altres ocupacions, ressenya l'homenatge als escriptors empresonats en què participa Capmany, representa el PEN Català a les trobades literàries de Bled de 1989 i de 1991 i participa en el 59è Congrés Internacional de l'organització mundial el 1993;⁶² aviat, però, prioritza la carrera política.⁶³ Aritzeta redacta l'escrit sobre les literatures de frontera amb què el PEN Català participa en l'etapa preliminar del 50è Congrés de l'organització internacional, que té lloc a Lugano el 1987. Panyella entra a la Junta Directiva com a vocal el gener de 1989; és delegada del PEN Català al congrés internacional de Maastricht del mateix any; participa en l'homenatge a l'escriptor Ramon Planes celebrat a Sitges el març de 1990 amb motiu del primer aniversari de la seva mort; a l'octubre assisteix tant a la VII Trobada d'escriptors bascos, gallecs i catalans (Galeuska) com a la Reunió de Gandia —on el Comitè de Programa, Traduccions i Drets Lingüístics elabora la Declaració dels Drets de les Llengües—, i el 1991 va a Viena amb altres delegats per presentar el congrés de Barcelona. També s'implica en

59. «Per què cal llegir Pedroló?», *Diari de Lleida*, 20-12-1990.

60. «Enquesta del Pen Club. La funció filològica del IEC», *Avui*, 18-8-1990. També hi responen Aina Moll i Teresa Pàmies, però el FCCPC, la documentació d'arxiu de l'entitat i la bibliografia consultada no contenen cap informació sobre la relació de la primera amb l'entitat i, pel que fa a la segona, tot i que hi col·labora en algunes ocasions, el seu nom no surt a les llistes d'associats que es publiquen a les memòries a partir de 2000, de manera que tampoc no sembla que en formi part. Per a Marçal i Panyella, L. JULIÀ, *Maria-Mercè Marçal: una vida*, Barcelona: Ajuntament - Galàxia Gutenberg, 2017, i Z. SARDÀ, «Vinyet Panyella. La feina com a realització personal», *Serra d'Or*, núm. 445, gener 1997, p. 19-24.

61. M. SUNYER (coord.), *Margarida Aritzeta*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2020, i INSTITUCIÓ DE LES LLETRES CATALANES, «Pilar Rahola i Martínez», dins *Qui és qui de les lletres catalanes*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 218-219.

62. P. RAHOLA, «L'homenatge del PEN», *Avui*, 23-1-1989. Altres articles sobre la seva activitat són P. RAHOLA, «Congrés del PEN», *Avui*, 5-12-1991 i P. RAHOLA, «El senyoreig de la censura», *Serra d'Or*, núm. 393, setembre 1992, p. 32.

63. Rahola va poc a les reunions de la Junta, com evidencien les actes d'entre el 26-4-1988 i el 30-10-1990, d'una banda, i les de cinc reunions puntuals del març i l'abril de 1991 i del febrer, el març i l'octubre de 1995, de l'altra, escrites a mà en una llibreta conservada a la seu del PEN.

el projecte d'edició d'una antologia de poesia catalana en occità i francès per part del PEN Occità que, engegat el 1989 i dilatat fins al principi de la dècada de 1990, inclou composicions de Pessarrodona i Marçal.

Maria-Mercè Marçal, feminista militant, cofundadora d'Els Llibres del Mall i nom destacat en poesia des que obté el Premi Carles Riba el 1976, adquireix un paper clau al PEN Català en qualitat d'artífex i ànima de la primera etapa del Comitè d'Escriptors, que crea juntament amb la poeta i traductora Montserrat Abelló.⁶⁴ Marçal representarà el Comitè com a vocal a la Junta Directiva a partir del desembre de 1992, poc després de la seva creació durant el congrés del PEN Club de la primavera. El programa de la trobada internacional de Barcelona, en efecte, no només s'obre amb un homenatge a Capmany (traspassada la tardor anterior) i acull l'estrena de l'International PEN Women Writers Committee, sinó que també inclou *Paraula de dona*, acte fundacional del Comitè d'Escriptors en què participen les escriptores Margaret Atwood, María Arrillaga, Ana Hatherly, Ursula Heinze, Hanan Awwad, Meredith Tax, Monika Van Paemel, Maria-Mercè Marçal, Montserrat Abelló, Marta Pessarrodona, Neus Aguado, Maria Àngels Anglada, Maria Barbal i Maria Mercè Roca.⁶⁵ Pel que fa a les catalanes, Abelló i Aguado formen part del nucli constitutiu del Comitè d'Escriptors, Anglada i Roca hi col·laboren, a més de participar en activitats generals del PEN Català, i Barbal n'esdevé una peça fonamental en les dues primeres dècades del segle xx (és vocal de la Junta Directiva de 2002 a 2010, entre altres coses).⁶⁶

Dolors Oller també té un cert protagonisme en aquest congrés internacional, que, a banda d'incorporar quatre autores estrangeres entre els 12 convidats de primer nivell (Francesca Duranti, Margaret Atwood, Nélida Piñón i Eda Kriseová), en presenta dues entre els convidats dels altres nivells: ella mateixa i Ana Hatherly (presidenta del PEN Portuguès i del Comitè de Traducció i Drets Lingüístics del PEN Internacional) prenen part en les sessions focalitzades en l'assaig, la crítica i altres gèneres de frontera. Oller ho fa amb Àlex Broch; Hatherly, al costat de dos escriptors.

La presència i la participació femenines del congrés abasten, alhora, tant el Comitè d'Honor, on hi ha Montserrat Caballé, com la Comissió Organitzadora, amb Capmany (fins que el càncer que se l'endú la tardor de 1991 li ho permet), Rahola (Àmbit de Programa), Panyella (coordinadora de l'Àmbit d'Activitats) i l'escriptora Isabel-Clara Simó (sense especificació de tasques).⁶⁷ D'altra banda, la secretaria tècnica va a càrrec d'Anna Castellví i, entre les col·laboradores, es troba l'escriptora i traductora txeca

64. REAL, «Una altra història del PEN Català», i L. JULIÀ, «Montserrat Abelló, poeta vertical», *Serra d'Or*, núm. 711, març 2019, p. 17-20.

65. JULIÀ, *Maria-Mercè Marçal*, p. 397.

66. F. FOGUET I BOREU, *Maria Àngels Anglada. Passió per la memòria*, Barcelona: Pòrtic, 2003; C. ARENAS NOGUERA, *Maria Barbal*, Barcelona: AELC, 2010, i J. SUBIRANA, «Força i èxit del sentiment», *El Periódico de Catalunya*, 4-2-2000.

67. J. TORMO I SANTOJA, *Isabel-Clara Simó, una veu lliure i compromesa*, Premià: Ara Llibres, 2021.

Monika Zgustová.⁶⁸ No obstant això, com es pot veure, no hi ha gaire diferència respecte del congrés de 1978 en relació amb el pes de les dones. Caldrà esperar que el Comitè d'Escriptores es posi a treballar de debò perquè comenci una transformació profunda en la història del PEN Català des de la perspectiva de gènere. Sobretot en termes qualitius. Tot i no arribar a ser mai una majoria de sòcies, en les dècades següents les dones s'aniran fent més visibles, protagonitzaran més activitats, ocuparan progressivament càrrecs importants i se situaran al capdavant dels principals àmbits d'acció de l'entitat. Entre 1992 i 2022, de fet, les escriptores es convertiran, cada vegada més, en protagonistes del dia a dia de l'associació.

5. Conclusions

Des de la perspectiva de gènere, la història del PEN Català és plenament representativa del seu espai i del seu temps, ja que l'entitat, si bé compta amb el col·lectiu femení des del principi, triga molt de temps a situar-lo a primer pla de manera generalitzada. Les dones hi tenen una presència relativa i una participació poc decisiva, amb poques excepcions, fins a les albors del nou mil·lenni. I tanmateix, el periple de l'associació il·lustra un dels fenòmens més importants del segle xx a Occident: l'accés gradual de la dona a tots els àmbits de l'esfera pública i el relleu creixent que hi adquireix. A Catalunya, per raons prou conegudes, especialment en els anys vint i trenta i a partir dels seixanta.

De 1922 a 1939, les escriptores s'incorporen al PEN Català en una progressió inicial significativa, tot i la seva migradesa en xifres absolutes. Es tracta, en tots els casos, de figures destacades en l'escena literària, cosa que remet tant a la situació general de les lletres catalanes (al cert grau de normalització que, malgrat les dificultats i els problemes, assoleixen en el període) com a la situació específica de la literatura d'autora (que comença a prendre impuls entre 1923 i el final de la Guerra Civil en el marc del procés global de modernització cultural), però també als cercles en què es mouen i al compromís cultural que assumeixen de maneres diverses, del qual el vincle amb el PEN és signe. Clementina Arderiu, Caterina Albert, Anna Maria de Saavedra, Maria Teresa Vernet, Mercè Rodoreda i Anna Murià són les autores que formen part de l'entitat en aquests anys. Tanmateix, només Arderiu, Albert i Rodo-

68. «Monika Zgustová», *Visat*, núm. 2, 2006, <<https://visat.cat/literatura-universal-catala/cat/autor/121/monika-zgustova.html>> [Consultat el 9-8-2023]. En un document del congrés, d'altra banda, Panyella consta com a vicesecretària de l'Organització Catalana (FCCPC, Capsa 2, Carpeta 4); ella i Castellví són les úniques dones dins del total de vuit càrrecs. En un altre document de la mateixa carpeta es consigna que Magdalena Oliver, exagent literària i Delegada del Llibre del Departament de Cultura, és de la Comissió Executiva (concretament, de l'equip dedicat a l'Àmbit d'Economia), però no sembla que hi sigui com a sòcia del PEN (a la Comissió Executiva també hi ha representants externs, i enlloc més no es diu que participi en activitats de l'entitat).

reda (i sobretot Arderiu i Rodoreda) hi obtenen responsabilitats i hi actuen de forma remarcable.

Entre 1939 i 1959, l'augment d'associades s'interromp a causa de la dictadura i del pas obligat a la clandestinitat i a l'exili de la cultura catalana. En aquesta fase tan difícil de postguerra, una de les personalitats principals de la resistència a l'interior del país se suma a la nòmina d'escriptores de relleu que es comprometen a fons amb el PEN Català: Rosa Leveroni.

Entre els anys seixanta i setanta, amb la represa cultural incipient que es produeix a Catalunya malgrat el franquisme, comença a incrementar-se tímidament, altra vegada, el nombre de sòcies de l'entitat, i cinc noves autores hi assumeixen rols sobresortints. Maria Aurèlia Capmany, molt activa, n'és la figura femenina de més pes, però Concepció G. Maluquer, Montserrat Roig, Maria Antònia Oliver i Marta Pessarrodona participen, amb ella, en la reorganització de l'entitat. Amb l'impuls renovat de les accions del PEN, Roig, Oliver i Pessarrodona s'integren en els seus quadres directius i desenvolupen una intensa tasca que les situa a primera línia.

En el context de la fi de la dictadura i la recuperació institucional, la presidència de Capmany (1979-1983), primera dona a assolir aquest càrrec màxim, constitueix un fet clau en la història del PEN Català. Amb ella s'obre una nova etapa a tots nivells, que marca un abans i un després perquè en posa les bases de futur. Capmany esdevé una figura essencial per a l'entitat, ineludible pel que fa a la seva història.

Al llarg dels anys vuitanta i principis dels noranta, d'altra banda, escriptores de noves fornades com Pilar Rahola, Margarida Aritzeta, Vinyet Panyella o Maria-Mercè Marçal ocupen vocalies, treballen fort i se signifiquen a l'associació. No obstant això, caldrà esperar a la creació del Comitè d'Espectores, encapçalat per Marçal, perquè la trajectòria del PEN Català comenci a experimentar un canvi genèric autèntic, que, malgrat tenir alguns símptomes en les dècades dels vint i els trenta i plantar llavors en els anys de la represa dels seixanta i els setanta, es desplega sobretot a partir de la primavera de 1992.